

Mezhep Faktörünün Muhaddisler Üzerindeki Etkisi (Memlûkler Dönemi-Hanefî-Şafîî Bağlamında)

Arş. Gör. Dr. Nagihan Emiroğlu^{1*}
Arş. Gör. Dr. Fatmanur Alibekiroğlu Eren²

Geliş tarihi: 13.10.2019
Kabul tarihi: 01.11.2019

Atf bilgisi:
IBAD Sosyal Bilimler Dergisi
Sayı: 5 Sayfa: 444-457
Yıl: 2019 Dönem: Güz

This article was checked by *Turnitin*.
Similarity Index 7%

¹ Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, nyanar@cu.edu.tr

ORCID ID 0000-0002-9998-3486

² Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Türkiye, fabekiroglu@cu.edu.tr

ORCID ID 0000- 0001-9629-5736

* Sorumlu yazar

ÖZ

Yaklaşık üç asır hüküm süren (VII-X) ve bir Türk devleti olan Memlûkler, her ilim dalında olduğu gibi hadis alanında da gerek âlimler ve gerekse ortaya konan eserler bakımından oldukça zengin bir dönemdir. Bu dönemde ilk defa dört mezhep için ayrı kadilkudatlar atanarak mezheplere karşı daha dengeli bir politika takip edilmiştir. Her ne kadar Şafîî eğitim kurumları ve muhaddisler sayıca daha fazla olsa da bu dönemde bir mezhep olarak Hanefilik ve Hanefî muhaddisler de oldukça velut ve etkin konumda olmuşlardır. İbn Balabân (ö. 739/1339), İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1350), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî (ö. 762/1361), Aynî (ö. 855/1451), İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) gibi Hanefî muhaddisler eserleri ve fikirleriyle İslâm düşüncesinin şekillenmesine önemli katkı sağlamışlardır. Hanefî muhaddisler, bazen mezhep taraftarlığı yaparak Şafîî muhaddislerle rekabet halinde olurken bazen de birbirleriyle olumlu düzeyde bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu makale söz konusu dönemde yetişen Hanefî muhaddisleri ve bu muhaddislerin Şafîî meslektaşlarıyla olan olumlu-olumsuz münasebetlerini örneklerle göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk (Bahri) Memlûkler, hadis, muhaddis, Hanefî, Şafîî

The Effect of Sect Factor on Muhaddiths (The Mamluk Period-Hanafi-Shafii Context)

Res. Assist. Dr. Nagihan Emiroğlu ^{1*}
Res. Assist. Dr. Fatmanur Alibekiroğlu Eren ²

First received: 13.10.2019
Accepted: 01.11.2019

Citation:
IBAD Journal of Social Sciences
Issue: 5 **Pages:** 444-457
Year: 2019 **Session:** Fall

This article was checked by *Turnitin*.
Similarity Index 7 %

¹ Cukurova University, Turkey,
nyanar@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0002-9998-3486
² Cukurova University, Turkey,
falibekiroglu@cu.edu.tr
ORCID ID 0000-0001-9629-5736

* Corresponding Author

ABSTRACT

Mamluk State is a Turkish State and Mamalukes reigned three centuries (VII-X). Period of Mamalukes is rich term as in the field of all science branches also in the field of hadith with regard to scholars and written works. In this time, Qadilqudat (chief qadi) were assigned for the first time for other three Sects as well as Shafii Sect. Thus, balanced policy was provided for four sects. Even though Shafii Educational Institution and Shafii Muhaddiths were too much, Hanafism and Hanafi Muhaddiths were quite effective position. İbn Balabân (d. 739/1339), İbnü't-Türkmânî (d. 750/1350), Moğultay b. Kılıç (d. 762/1361), Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî (d. 762/1361), Aynî (d. 855/1451) ve İbn Kutluboğa (d. 879/1474) of Hanafi Muhaddiths made a significant contribution for the shaping of Islamic thought with their works and opinions. This study aims to demonstrate positive-negative relationships between Hanafi and Shafii Muhaddiths.

Keywords: Turkish (Bahri) Mamluks, hadith, muhaddith, Hanafi, Shafii

GİRİŞ

Herhangi bir mezhebin teşekkülü ve geliştirdiği doktrinin benimsenip yayılma süreci, uzun yıllar gerektiren ve tek bir sebebe bağlanamayacak kadar girift, sosyal, kültürel ve dinî bir olgudur. Bu bağlamda Ebû Hanife ve talebelerinin temsil ettiği Irâk fıkıh ekolünün, Hanefî mezhebî olarak isimlendirilip kemikleşmesi, yüzyıllarla ifade edilen bir süreci kapsamaktadır. Hulefâ-yi Râşîdîn ve Emeviler döneminde halife tarafından tayin edilen ve gönderildikleri yerlerde bağımsız olarak faaliyet gösteren müçtehid kadıların, İslâm coğrafyasının genişlemesi ile her bölgeye gönderilme imkânı azalmıştır. Bu durumla birlikte yargıda düzen ve istikrarın sağlanma ihtiyacı, Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in Ebû Yusuf'u kadılıkûdat tayin etmesini beraberinde getirmiştir. Bu tayinden sonra Irak fıkıh ekolüne (Hanefî mezhebi) mensup kadıların tayin edilmesi, Hanefî mezhebinin bölgede tanınıp yayılmasına hizmet etmiştir. Daha çok Irak ve doğusunda yayılan Hanefî mezhebinin, Abbasiler döneminde tayin edilen Hanefî kadılar sayesinde giderek Mısır ve çevresinde de tanınması sağlansa da, mezhebin Suriye ve Mısır'da yayılışı, bölgede Selçuklu/Türk hâkimiyetinin başladığı V. Yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Eyyûbiler döneminde ise sünnilîği temsil etmede revaçta olan Eş'arîlik ve Şâfiîlik yönetim tarafından desteklenmiş ve Şâfiî mezhebi mensupları, diğer mezhep mensuplarından oldukça imtiyazlı bir konuma gelmişlerdir. Böylece Suriye ve Mısır'ın Eyyûbî hâkimiyetine girmesiyle kadılıkûdatların Şâfiî mezhebi mensuplarından atanması ve Şâfiîler'in özel himaye görmesi sebebiyle, gerek eğitim kurumları ve gerekse nüfus itibarıyla Hanefîlik, ikinci sırada yer almıştır (Bardakoğlu, 1997, s. 1-9). Bu çalışma Memlûkler döneminde Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin konumunu, bu dönemde yetişen bazı muhaddisleri ve onların Şafîî meslektaşlarıyla olan ilişkilerini göstermeyi amaçlamaktadır.

Memlûkler Döneminde Hanefî ve Şâfiî Mezheplerinin Genel Durumu

Bir Türk devleti olan Memlûkler'de yeni bir uygulama olarak, her dört mezhepten de birer kadının tayin edildiği görülmektedir. Nitekim 663 (1265) yılında Memlûk Sultanı Baybars, Şafîî kâdılıkûdata ilave olarak atadığı diğer üç mezhepten kadılarıyla önce Kahire'de, kısa süre sonra Dımaşk'da ve zamanla diğer şehirlerde dört mezhep uygulamasını fiilen başlatmış oldu (İbn Kesir, 1998, s. 460; Aynî, 2009, s. 407). Her ne kadar Eyyûbilerin son yıllarına doğru el-Melikü's-Salih Necmeddin (637-647/1240-1249) tarafından vakfedilen Sâlihiyye Medresesi'nde, dört mezhep fıkının okutulmaya başlanması ve Şâfiî kâdılıkûdata, diğer mezheplerden naibler atanmasıyla dört mezhepten kâdılıkûdat uygulamasına geçişte zemin hazırlanmışsa da bu değişimin sebepleri konusunda farklı görüşler ortaya atılmaktadır (Yalçın, 2016, s. 26-27). Bazı kaynaklar bu uygulamanın sebebi olarak Şâfiî kâdılıkûdat Taceddin İbn Bintü'l-Eazz'ın kendi mezhebine muhalif olan hukukî kararları uygulama noktasındaki çekincesi ile sultanın görüşlerine değer verdiği Emir Cemâleddin Aydoğdu'nun (ö. 664/12669) diğer üç mezhepten de kadı ataması doğrultusundaki teklifini göstermektedir (İbn Kesir, 1998, s. 461; Aynî, 2009, s. 407). Bu durumun bir başka nedeni olarak Moğol saldırıları sebebiyle Şam ve Mısır'a yapılan göçlerle başta Hanefîler olmak üzere diğer mezhep müntesiplerinin sayısının artması ve görülecek davalarda mevcut Şafîî kadısının beğenilmeyen tavırları gösterilmektedir. Tâceddin es-Sübki ise bu uygulamanın gerekçesi olarak sultanın Tâceddin İbn Bintü'l-Eazz'ı huzuruna davet ettiği halde gelmemesi ve sultanın Hanefî nâib edinmesi yönündeki emrine uymamasını göstermektedir (Tâceddin es-Sübki, 1992, s. 319). Öte yandan bu durumun mezhep rekabetinin bir sonucu olarak Eyyûbiler tarafından kurulan ve güçlendirilen Şafîî ulemanın yargı sistemindeki gücünü kırmak ve böylece Şafîî mezhebinin etkisini azaltmak olduğu da zikredilmektedir. (Yalçın, 2016, s. 29-31). Bu iddianın gerekçesi olarak Türklerin kurduğu Memlûk devletinde genel itibarıyla devlet adamları ve askerler arasında Hanefî mezhebinin yaygın oluşu nedeniyle sadece askerî davalara bakacak olan kadının Hanefîlerden atanmasının sorunu çözmeye yeteceği, buna rağmen özellikle Hanbelî ve Malikîlerin nüfus itibarıyla sayısının az olmasına karşın yargıda ihtiyaç olduğu öne sürülerek dört mezhep uygulamasına geçildiği ileri sürülmektedir. Ayrıca bazı kaynaklarda geçtiği üzere dört mezhep uygulamasının sebebi ile ilgili olarak mevcut Şâfiî kadının sert tutumu ve kendi mezhebine muhalif görüşleri uygulamak istememesinin de söz konusu kararın tek sebebi olarak gösterilemeyeceği ifade edilmektedir. Zira sultanın hoşnut olmadığı kâdılıkûdatı azledip yerine daha itaatkâr ve mutaassıp olmayan bir kadı atayabilecekken hakkında şikâyet bulunan Şafîî kadısını görevde bırakıp diğer

mezheplerden kadı ataması bu sebebin geçerli bir sebep olmadığını göstermektedir (Tarsûsî, 1992, s. 15-16). Buradan hareketle Memlûk devlet adamlarının genellikle Hanefî mezhebine mensup olmaları ve sultanların güçlenen Şafîî etkisini ve Şafîîlerin yönetim üzerindeki baskısını zayıflatarak devleti yönetmeyi daha mümkün ve kolay kılmayı istemeleri bu uygulamanın altında yatan gerçek sebep gibi görünmektedir.

Dört mezhepten kadı atama uygulamasının dört mezhebin ve onların temsil ettiği itikadî yapının meşru ve eşit olduğunu kabul etmek anlamında olduğu, mezhep taassubunun kırılmasına, karşı görüşlerin birbiri hakkındaki husumetini engellemeye ve çatışmanın önünü keserek toplumsal nizamın sağlanmasına katkı sağladığı söylenmektedir (Sever, 2017, s. 128). Görünüşte bu şekilde algılansa da bu uygulama ne dönemdeki mezhep kavgalarını sona erdirmiş ne de tüm halkı memnun etmiştir. Bu uygulama özellikle mutaassıp Şafiiler tarafından hoş karşılanmamıştır. Zira Taceddin es-Subkî (ö. 771), Şafîî kadısı İbn Bintü'l-Eazz'ın biyografisini verirken, dört mezhep tayini uygulamasını eleştirmekte ve Şafîî mezhebinin üstünlüğünü ifade etmektedir. Bir Türk hükümdarın Dımaşk'a atadığı kadı, Emeviyye Camii'ne Hanefî bir imam getirmek istemiş ancak halk caminin kapılarını kilitlemiş, bunun üzerine imam görevinden azledilmiştir. Sübkî'nin aktardığına göre Şam, Mısır ve Hicaz topraklarında Şafîî olmayan bir devlet yıkılmaya mahkûmdur. Zira ne zaman Şafîî olmayan bir sultan Şam'ı ele geçirse onun devleti kısa zamanda yıkılmıştır. Sübkî bu durumu Allah'ın bu belde halkına verdiği bir lütf olarak değerlendirip Şam'ı ve Şafîîliği kutsayan bir tavırla anlatmaktadır. İbnü'l-Vekîl de Şafîî olmayan ve Mısır'da hüküm sürmek isteyenlerin kısa sürede öldürüldüğünü nakletmektedir. Nitekim Sübkî'ye göre Hanefî olan Memlûk sultanı el-Melikü'l-Muzaffer Seyfeddin Kutuz, başa geçmiş ancak kısa bir süre sonra öldürülmüştür. Bundan dolayı daha sonra başa geçen el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars ise sultan olduğu gün Şafîî mezhebini taklit etmiştir. Ancak Baybars'ın başlattığı dört mezhepten kadı uygulaması onu yine hazin sondan kurtaramamıştır. Sübkî dört mezhep uygulamasından duyduğu rahatsızlığı ilginç nakillerle anlatmaktadır. Rivayete göre Sultan Baybars rüyasında İmam Şafîî'yi görmüş ve Şafîî kendisine "Mezhebimi küçük düşürdün. Bu beldeler benim mi, senin mi? Seni ve zürriyetini kıyamete kadar sultanlıktan azlettim." demiştir. Gerçekten de çok geçmeden Baybars ve sonrasında hükümdar olan oğlu el-Melikü's-Saîd Berke b. Baybars vefat etmişlerdir. Baybars'ın soyu, saltanatı ellerinden kaçırmış ve fakirlik içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Yine başka bir rivayete göre Baybars'ı rüyasında gören bir kişi ona "Allah sana nasıl muamele etti?" diye sormuş o da "Dört kadı uygulamasından dolayı çok şiddetli azap etti." şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca Sübkî, bir beldenin mevcut alışkanlığı batıl bir uygulama değilse bunu değiştirmenin doğru olmadığını da söyleyerek kanaatini açıkça ortaya koymuştur. (Sübkî, 1992, s. 319-321). Sübkî'nin naklettiği bu abartılı anlatılar esasen toplumda Şafîîliğin ne denli kemikleştiğini, bu düzende herhangi bir değişikliğe tahammüllerinin olmadığını, taassup derecesinde mezheplerine bağlı olduklarını net bir şekilde göstermektedir. Avamdan öte âlimler arasında bu kadar mutaassıp Şafîî/Eş'ârinin bulunduğu bir toplumda Hanbelî akaidinin ya da herhangi bir farklı düşüncenin büyük tepkiyle karşılaşacağını ön görmek çok da zor değildir.

Her ne kadar bu uygulama Şafiilere oranla daha az müntesibi olan Hanefîleri memnun edecek bir uygulama olsa da Hanefîler yine de bu uygulama ile tatmin olmamışlar ve Hanefîliğin devletin resmî mezhebi olmasını arzu etmişlerdir. Bu gayeleri doğrultusunda Memlûk sultanlarını ikna etmek üzere eser telif eden müellifler bile bulunmaktadır. Nitekim Hanefî kâdıkudatlarından Necmeddin et-Tarsûsî (ö. 758/1328) *Tuhfetü't-Türk fîmâ yecibü en yu'mele fi'l-mülk* adlı eserinde, devletin bekâsı, müesseselerin tanzimi ve korunması, halkın menfaatlerinin muhafazası, Türk saltanatının devamı, sultana bağlılığın sağlanması açısından, o zamana kadar siyasî alanda daha çok tercih edilen Şafîî mezhebine göre Hanefî mezhebinin çok daha uygun olduğunu ispat etmeye çalışarak Hanefîliğin devletin resmî mezhebi olmasını teklif etmektedir. (Kılıç, 2011, s. 114; Tarsûsî, 1992, s. 18). Babası da bir kâdıkudat olan ve babasının kendisi lehine görevden çekilmesiyle vefatına kadar Hanefî kâdıkudatı olarak görev yapan Necmeddin et-Tarsûsî, Memlûk Sultanını teklifi doğrultusunda ikna etmek için bazı fikhî meselelere dair Hanefî ve Şafîî yorum farklılığını kullanmıştır. Nitekim bunlar arasında imametın Kureysîliği meselesi dikkat çekmektedir. Tarsûsî, içlerinde meşhur muhaddis Nevevî'nin de bulunduğu pek çok Şafîî'nin imametın Kureysîliliğini savunduğu bu nedenle de esasen Türk olan Memlûk sultanlarının emirliğini kabul etmediklerini iddia etmektedir. Hatta bununla da

yetinmeyip Şâfiîlerin şer'an kabul etmedikleri sultanların verdikleri mansıplarda görev yaptığını da kınayarak ifade etmektedir. Hâlbuki Şâfiîler, Kureyşî olmanın devlet başkanlığı için değil imâmet için şart koşulmuş olduğu kanaatindedir. Memlûk sultanları halife olmayıp, Kahire'deki Abbasî halifesi onları göreve getirmiş ve kendi adlarına ülkeyi yönetmelerini istemiştir. Buna göre Şâfiîlerin Memlûk sultanlarını tanımama gibi bir durum söz konusu değildir. Aynı şekilde Tarsûsî, Hanefilere göre savaş durumunda sultanın, zenginlerin mallarından -rıızaları gözetilmeksizin- alabileceğini ifade etmekte buna karşın Şafîî mezhebinde buna izin verilmediğini bildirmektedir. Nitekim Şafîî âlimler İbn Abdilber ve İzzeddin b. Abdüsselam, Moğol saldırıları esnasında Memlûk sultanları, Seyfeddin Kutuz ve Muhammed b. Kalavun'un zenginlerin mallarından almalarına izin vermemişlerdir. Ayrıca Şafîîlerin aksine Hanefîlerin cuma ve bayram namazlarının sultanın ya da naibinin izni ile kılınmasını şart koştukları, kimsenin mülkiyetinde olmayan ölü araziye ekerek canlandıran kimsenin ancak sultanın izni ile oraya sahip olabileceği, fethedilen yerdeki cizye ve toprakların devlete kalacağı ifade edilerek Hanefîliğin siyasi otoritenin güçlenmesi adına daha uygun bir mezhep olduğu, Şafîî mezhebinin devletin yanında olmadığı izlenimi verilerek anlatılmaya çalışılmaktadır (Tarsûsî, 1992, s. 26-32).

Söz konusu fikhî meseleler aslında mezheplerin yorum farklılığından ileri gelmektedir. Kaldı ki Hanefî mezhebinin de devletin aleyhine yorumlanabilecek hükümleri bulunabilmektedir.¹ Ancak burada önemli olan VIII. asır âlimlerinden bir kâdılkudâtın sadece devleti ilgilendiren meselelerde değil pek çok konuda oluşabilecek olan bu yorum farklılığını, Hanefî mezhebinin devletin yanında ve siyasi otoriteye en uygun mezhep gibi gösterirken, Şafîî mezhebinin devletin karşısında olduğunu ima etmesidir. Bu durum esasen Memlûkler döneminde Hanefîliğin durumunu, mezhep farkının âlimler arasında geldiği noktayı ve mezhep taassubunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Hanefî ve Şâfiîler arasındaki tartışmaların, karşılıklı olarak birbirlerine reddiye yazma şeklinde de gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum Memlûk döneminden çok daha önce başlamıştır. Nitekim İmamü'l-haremeyn Cüveynî (ö. 483/1091) Hanefilere karşı bir risale kaleme almıştır. İlerleyen zamanlarda Hanefî âlim Sıbt İbnü'l-Cevzi (ö. 654/1257) de Şâfiîlere reddiye yazmıştır. Ayrıca söz konusu reddiyelerin zaman zaman Hanefî olan Türk sultan ve emirlerden destek gördüğünü söylemek de mümkündür. Zira Emir Sargıtmış en-Nâsırî (ö. 659/1261) Hanefî kadılkudatı Siraceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî'den (ö. 773/1372), Fahreddin er-Razi'nin (ö. 606/1210) Hanefilere karşı yazmış olduğu risaleye reddiye yazmasını istemiştir (Tarsûsî, 1992, s. 23-24).

Öte yandan her ne kadar Memlûkler döneminde gerek dört mezhebin her birine birer kâdılkudât uygulaması, gerekse Memlûk sultanlarının genellikle Hanefî mezhebi mensubu olmaları gibi nedenlerle Hanefîlerin, ayrıcalıklı bir konuma geldiklerini söyleyebilirsek de bu durumu genellemek uygun olmaz. Zira Makrizî, Memlûk sultanı, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavûn'un mutaassıp bir Hanefî muhaddis ve fakih İbnü't-Türkmânî'nin emirlerle çok sık bir araya gelmesinden hoşlanmadığını nakletmiştir (Makrizî, 1997, s. 114). Bu durum bir takım imtiyaza sahip olan Hanefîlerin Memlûk sultanlarının iç işlerine fazlaca karışmasının doğurduğu bir hoşnutsuzluk olarak açıklanabilir. Nitekim J. Nielsen de Hanefîlerin bu tutumu gereği 700 (1301) ile el-Melikü'z-Zâhir Seyfüddin Berkuk'un (ö. 801/1399) tahta çıktığı 784 (1383) yılları arasında Şafîîlerden sadece sekiz kâdının görev yaptığını buna karşın Hanefîlerden aynı süre içerisinde on dört kâdının göreve getirildiğini belirterek bu duruma işaret etmektedir. Bu süre içerisinde köklü Şafîî İbn Cemâa ailesinden üç ferdin 64 yıl gibi uzun bir süre görev yapmasına rağmen Hanefî İbnü't-Türkmânî ailesinden üç neslin sadece 24 yıl görevde kalabilmesi dikkat çekicidir. (Nielsen, 1984, s. 176).

Bazı Hanefî Muhaddisler

Memlûkler döneminde Şafîî muhaddisler sayıca çoğunlukta olmakla birlikte Hanefî muhaddisler de devlet nezdinde son derece etkin konumdadır. Bahri Memlûkler döneminde ilk olarak başlayan dört ayrı kadılkudat uygulaması ile Hanefî muhaddisler de kadı olarak tayin edilerek idarî yapı içerisindeki konumlarını sağlamışlardır. Bu dönem İslâmî ilimlerin genelinde olduğu gibi hadis alanında da

¹ Nitekim Şafîîlerin aksine yetim mallarından zekât alınmaması, kimsesi olmayanların mirasının devlete değil de yakın akrabalarına kalması gibi bazı hususlar bunlar arasında zikredilebilir. (Tarsûsî, 1992, s. 35-37).

pek çok âlimin yetiştiği bir dönemdir. Bunlar arasında İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1350), Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361), Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî (ö. 762/1361), Aynî (ö. 855/1452), İbn Kutluboğa (ö. 879/1475) gibi meşhur Hanefî muhaddisler, kaleme aldıkları telif, tahric, ihtisar ve şerh türü eserlerde dönemin âlimleri arasında hatırı sayılır bir mevkii teşkil etmişlerdir. Bu âlimlerden önde gelenleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Alâeddin İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1350)

Dönemin ilmî bir muhiti sayılan Mardin'de 683 (1285) yılında dünyaya gelen Ali b. Osman b. İbrahim el-Mardinî, aslen Mardinli olup ailesi Kahire'ye göç etmiştir. Mardin'den Mısır'a giden Türkmen soyundan oldukları için (Dölek, 1992, s. 17) ailesinin diğer fertleri gibi kendisi de "İbnü't-Türkmânî" nisbesiyle tanınmıştır. İlimle meşgul olan bir ailede yetişen İbnü't-Türkmânî'nin babası Fahreddin Osman b. İbrahim (ö. 731/1331) meşhur Mısır Hanefî fakihî ve müderrisidir. Nitekim o, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-kebîr* adlı eserine şerh yazmış ve bu eserini Mansuriyye Medresesi'nde okutmuştur (Safedî, 2000, s. 306). İbnü't-Türkmânî'den iki yaş büyük olan kardeşi Ahmed b. Osman (ö. 744/1344) da, hadis, fıkıh, nahiv, edebiyat, mantık gibi çeşitli ilim dallarıyla meşgul olmuş bir âlimdir. Dimyâtî, İbnü's-Şihne, İbnü's-Savvâf gibi muhaddislerden hadis dinlemiş kendisi de hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden rivayette bulunan muhaddisler arasında Zehebî de bulunmaktadır. Mısır kâdî'l-kudât naibliği de yapan ve babasının Mansuriyye Medresesi'ndeki müderrislik görevini üstlenen (İbn Kesir, 1998, s. 340-341) Ahmed b. Osman'ın pek çok eseri bulunmaktadır (Zehebî, 1990, s. 56-57; Safedî, 2000, s. 121-122; İbn Kesir, 1998, s. 340-341; İbn Hacer, 1993, s. 198; Süyûtî, 1967, s. 469).

Kardeşi Ahmed ile birlikte tahsiline babasından fıkıh okuyarak başlayan İbnü't-Türkmânî (Safedî, 2000, s. 326) Dimyâtî, İbnü's-Savvâf, Şehâbeddin el-Muhsinî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. İbrâhim es-Serûcî ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimlerden istifade etmiş; tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, Arap dili ve şiirle meşgul olmuş, özellikle hadis, fıkıh ve aklî ilimlerde asrının önde gelen âlimlerinden sayılmıştır. (İbn Tağriberdî, 1992, s. 193; Polat, 2000, s. 234-235). Zeylâî (ö. 762/1320) ve Abdulkadir el-Kureşî (ö. 775/1373) gibi Hanefî fakih ve muhaddislerin yanında Irâkî (ö. 806/1403) gibi Şafî muhaddislere de hocalık yapmıştır. Nitekim Irâkî'nin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahih* adlı eserini İbnü't-Türkmânî'den semâ ettiği nakledilmektedir. (İbn Fehd, ts, 126). Çeşitli yerlerde müderrislik yapan İbnü't-Türkmânî, 748 yılında Zeynüddin el-Bestâmî'den boşalan Mısır Hanefî kadılıkudatlığına getirilmiş ve vefatına kadar bu görevini ifa etmiştir. (Safedî, 2000, s. 206; İbn Hacer, 1993, s. 84; İbn Tağriberdî, 1992, s. 193). İbnü't-Türkmânî'nin oğulları İzzeddin Abdülaziz ve Cemaledin Abdullah da ilimle özelde hadisle meşgul olmuş İzzeddin b. Cema, Abdullah için, Kamiliyye Medresesi'ndeki müderrislik görevinden feragat etmiştir. Babasının vefatından sonra da Mısır Hanefî kadılıkudatlığı görevini de üstlenen Abdullah'ın Memlûk sultanları nezdinde hatırı sayılır bir mevkii olduğu ve Şafî olan İbn Hacer'in, kendisinden sonra Hanefîlerden onun gibisinin gelmediği övgüsünden (İbn Hacer, 1993, s. 276) hareketle de Şafiilerle olumlu münasebetlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Pek çok eser telif eden İbnü't-Türkmânî'nin Beyhâkî'nin *Sünenü'l-Kübra* adlı eserine yönelttiği eleştirilerin yer aldığı *el-Cevherü'n-nakî fi reddi ale'l-Beyhakî*, İbnü's-Salah'ın *Ulûmu'l-hadis* adlı eserinin muhtasarı niteliğinde olan *el-Müntehâb fi ulûmi'l-hadis, Tahrîcu ehâdisi'l-Hidâye, Behcetü'l-erib fi beyâni mâ fi Kitâbillahi mine'l-garîb*, bu eserlerinden sadece bir kaçıdır. *el-Kifâye fi muhtasari'l-Hidâye* ismiyle Merginânî'in (ö. 593/1196) meşhur eseri *el-Hidâye*'nin şerhine başladığı ancak vefatı sebebiyle bitiremediği eserini oğlu Abdullah'ın tamamladığı da nakledilmektedir. (Safedî, 2000, s. 206; Kureşî, 1993, s. 582-583; İbn Kutluboğa, 1992, s. 211; Polat, 2000, s. 234-235).

Babası, kardeşi, oğulları ve torununun çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık görevlerini üstlendikleri göz önüne alındığında İbnü't-Türkmânî ailesinin yaşadığı dönemde etkin bir Hanefî ailesi olduğunu söylemek mümkündür.

Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî (ö. 762/1361)

Doğum yeri ve tarihi hakkında fazla bilgi olmamakla birlikte nisbesinden anlaşıldığı üzere Zeylâî, aslen Somali bölgesinde Aden körfezi sahilinde bir liman şehri olan Zeylâ'dandır (Sifil, 2013, s. 352-354). Suyûtî'nin *Tabakâtü'l-huffâz* adlı eserinde Zeylâî'nin biyografisini 723-749 (1323-1348)

doğumlu kişilerin oluşturduğu bir sonraki tabakada zikretmesi gerektiği halde vefatı sebebiyle bir önceki tabakada zikrettiğini ifade etmesi (Süyûti, 1994, s. 535) ve babası Yusuf ez-Zeylaî'nin 720 yılından önce vefat ettiği bilgisinden hareketle (Kureşî, 1993, s. 645) Zeylaî'nin 720'li yıllarda doğduğunu söylemek mümkündür (Sifil, 2013, s. 352). Osman b. Ali ez-Zeylaî, Alaeddin İbnü't-Türkmânî, Bahaeddin İbn Akil ile dönemin meşhur muhaddisleri Zehebî ve Mizzî'den ders alan Zeylaî, hadis, fıkıh, Arap dili ve nahiv gibi çeşitli ilimler tahsil etti. Fetva veren, ders okutan ve eser telif eden Zeylaî'nin en meşhur eseri el-Hidâye'nin hadisleri üzerine yapmış olduğu tahrîç çalışmasıdır. *Nasbû'r-râye li tahrîci ehâdisi'l-Hidâye* adını verdiği ve üzerine İbn Hacer ve Kasım b. Kutluboğa tarafından tekmil ve ihtisar yapılan bu eser, tahrîç türünün en güzel örneklerinden kabul edilmektedir. Zeylaî eserinde sadece tahrîç yapmamış, râvîlerin künye ve nisbelerine ve cerh ve tadil açısından durumlarına, rivayetlerdeki gizli kusurlara işaret ederek rical, hadis usûlü ve illet bilgisini, rivayetler arasında tercihte bulunarak da nâsîh mensuh, muhtelifu'l-hadis ve fikhü'l-hadis alanlarındaki yetkin konumunu da ortaya koymuştur.² Ayrıca Zeylaî, *Nasbû'r-râye*'de, *el-Hidâye* üzerine çalışması bulunan hocası İbnü't-Türkmânî'nin eserde yapmış olduğu hatalara da dikkat çekerek tenkit etmiştir (Acar, 2011, s. 77-99). Ahkâm hadisleri konusunda Zerkeşî, İbnü'l-Mülakkın, İbn Hacer ve Süyûti gibi âlimler *Nasbû'r-râye*'den çokça istifade etmişlerdir. Zeylaî'nin, Zerkeşî'nin *Keşşâf* adlı tefsirindeki hadislerin tahrîcini yaptığı *El-İs'âf bi ehâdisi'l-Keşşâf* adlı eseri ile *Muhtasaru Şerhi Me'âni'l-âsâr* kaynaklarda zikredilen diğer eserlerindedir. Zeylaî 762 yılında Kahire'de vefat etmiştir. (İbnü'l-İrâkî, 1989, s. 56; Makrizî, 1997, s. 258; İbn Tağrıberdî, 1992, s. 9; Süyûti, 1967, s. 359; Tuğlu, 1996, s. 1-10).

İbn Hacer, hocası İrâkî'nin, Hanefî mezhebine mensup Zeylaî ile dostluğundan ve birbirleriyle olan yardımlaşmalarından bahsettiğini nakletmektedir. Buna göre İrâkî, Gazalî'nin *İhyâ* adlı eserindeki hadisler ile Tirmizî'nin ilgili bablarda başka rivayetlerin de olduğunu beyan ettiği yerlerin tahrîcinde Zeylaî'den; Zeylaî de el-Hidâye ve Keşşâf üzerine yaptığı tahrîç çalışmalarında İrâkî'den istifade etmiştir. (İbn Hacer, 1993, s. 310; Süyûti, 1994, s. 535; Şevkânî, t.s., s. 402). İbn Hacer'in bu hususu ayrıca ifade etmesinden farklı mezhep mensubu bu iki âlimin dostluğu ve yardımlaşmalarının ilgisini çektiği anlaşılmaktadır.

Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361)

689 yılında³ Kahire'de dünyaya gelen Ebû Abdullah Alâeddin Moğultay b. Kılıç b. Abdullah, Türk asıllıdır. Küçük yaştan itibaren ilme meraklı olan Moğultay, babasının kendisini ok talimi yapması için göndermesine rağmen kaçıp ilim halkalarına katılmıştır.⁴ 700'lü yıllardan itibaren ilim tahsiline başlayan Moğultay, 715 yılında da hadis eğitimi almaya başlamıştır (İbn Fehd, ts., s. 135). İbn Dakiku'l-id, Dimyâtî, Yusuf b. İbrahim ed-Debûsî (ö. 729/1328), Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Ömer el-Vânî (ö. 735), Mizzî, İbn Seyyidünnâs gibi pek çok hocadan ders almış, ensap, Arap dili, şiir ve hadis ilimlerinde öne çıkmıştır. Bazı kaynaklarda ensap ilminde mahir olduğu ancak hadis ilminde behresinin az olduğu, yeteri kadar ilim tahsil etmediği de söylenen (İbn Rafî', 1982, s. 244; İbn Fehd, ts., s. 141; Süyûti, 1994, s. 538; İbnü'l-İmad, 1992, s. 337; Şevkânî, ts., s. 312-313). Moğultay, Hanefî muhaddis ve tarihçi olan İbn Kutluboğa tarafından asrının imamı ve hafız olarak nitelendirilmiştir. (İbn Kutluboğa, 1992, s. 304).

Moğultay b. Kılıç, hocası İbnü's-Seyyidinnâs'ın (ö. 734/1333) vefatıyla boşalan Zahiriyye Medresesi'ndeki hadis kadrosuna atanmıştır. Hatib el-Kazvîni'nin (ö. 739/1338) dönemin sultanı ile görüşüp rica etmesi ile almış olduğu bu görev dolayısıyla Moğultay, tepkileri üzerine çekmiş, çokça tenkit edilmiştir. Bu görevi dışında Moğultay, Nâsiriyye, Ebû Huleyfe ve Sargıtımış medreseleri, Rükneddin Baybars Hankahı, Sâlihiyye Câmii, yine aynı zâtın tavassutu ile Kal'a Camii' gibi pek çok kurumda ders okutmuştur (İbnü'l-İrâkî, 1989, s. 72; İbn Kutluboğa, 1992, s. 305).

² Zeylaî'nin *Nasbû'r-râye* isimli eserinden hareketle hadis ilmindeki yetkinliğinin ortaya konulduğu bir çalışma için bk. (Tuğlu, 1996).

³ Bazı kaynaklarda doğum yılının 690 veya 690'dan sonra olduğu nakledilmektedir. Bk. (İbn Fehd, ts., 133; İbn Tağrıberdî, 1992, s. 8; Şevkânî, ts., s. 312).

⁴ Babasının bir kılıç ustası olduğu ve oğlu Moğultay'ı küçük yaştan itibaren asker olarak yetiştirmek istemesinden hareketle kendisinin ya da büyük dedelerinin Memlûk olabileceği ile ilgili yorum için bk. (Tozlu, 2011, s. 37-43).

Moğultay, dil ve hadis üzerinde çalışanlar için bir kaynak olarak nitelenen yüzden fazla eseri kaleme almıştır. En büyük meşgalesi okuduğu eserlerdeki hataları bulup düzeltmek olan Moğultay'ın ikmâl, islah, zeyl, zevaid, cem türü pek çok eseri bulunmaktadır. En önemli eserlerinden biri Mizzî'nin Tehzîbü'l-Kemâl adlı eserindeki hatalara işaret ederek ikmâl ettiği İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl adlı eserinden pek çok muasırı ve talebesi istifade etmekle birlikte Moğultay'ın tenkitlerinde sert olduğu, aşırıya gittiği ve bazı yerlerde de haksız yere eleştirdiği gibi nedenlerle eser tenkit edilmiştir. Hz. Peygamber'in siretine dair kaleme aldığı *ez-Zehrü'l-bâsim fî sîreti Ebi'l-Kâsim*, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadis* adlı eseri üzerine yazdığı *Islâhu İbni's-Salâh fî Ulûmi'l-hadis, el-İlâm bi sünnetihi aleyhisselâm* gibi çalışmaları kaynaklarda belirtilen onlarca eserden⁵ sadece birkaçıdır (İbnü'l-İrâkî, 1989, s. 72; İbn Hacer, 1993, s. 353; Kandemir, 2005, s. 229-231).

Moğultay'ın aşka dair yazmış olduğu *el-Vâdihu'l-mübîn fî men üstüşhide mine'l-muhibbîn* adlı eseri ise onun çağdaşları arasında eleştiri ve alay konusu olmasına, bir süreliğine hapse girmesine ve kitaplarının piyasadan toplatılmasına sebep olmuştur. Eserde aşka dair kullandığı rivayetlerin sıhhat bakımından tenkit edilmesi ve Hz. Aişe ile Hz. Peygamber'in aşkı hakkında içerdiği bilgiler nedeniyle döneminde Moğultay, hadis bilgisi ve kişilik olarak zafiyet içinde olduğu eleştirilerine maruz kalmıştır. Esasen onun bu zor duruma düşmesine neden olan Türk asıllı Şamlı Şafîi bir muhaddis olan Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî'dir (ö. 761/1359). 745 yılında oğlu ile birlikte Kahire'ye gelen Alâî, çarşıda satılan kitaplar arasında Moğultay'ın söz konusu eserini görmüş ve eserde kullanılan hadislerin zayıf olduğu ve Hz. Aişe'yi layık olmadığı bir şekilde takdim ettiği gerekçesiyle Moğultay'ı kâdilkudât Muvaffakuddin Ebû Muhammed İbn Ebû Abdullah el-Hanbelî'ye (ö. 769/1367) şikâyet etmiştir. Moğultay'ı suçlu bulan kadı, onun hapse atılmasına ve eserin satışının yasaklanmasına karar vermiştir. Emir Bedreddin Canikli b. Muhammed el-Bâba'nın (ö. 746/1345) araya girmesiyle Moğultay serbest bırakılmıştır (İbn Hacer, 1993, s. 352; İbnü'l-İmad, 1992, s. 337).

Moğultay, ders aldığını bildirdiği Fahreddin el-Buhârî, Dimyâtî ve İbn Dakîku'l-îd'den aslında semânın bulunmadığı noktasında da bir takım tenkitlere maruz kalmıştır. Özellikle İbn Dakîku'l-îd'den olan semânın tarihi açıdan mümkün olmadığı iddia edilerek yalanlanmıştır. Zira Moğultay 702 yılında Kamiliyye Medresesi'nde İbn Dakîku'l-îd'den semâda bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak İrâkî hocası Takıyyüddin es-Sübkî'ye bu durumu sorduğunda onun, İbn Dakîku'l-îd'in 701 yılında rahatsızlandığını ve vefatına kadar da evine çekilerek orada yaşamını sürdürdüğünü anlattığını nakletmektedir. İrâkî bunun üzerine İbn Dakîku'l-îd'in hizmetinde bulunan Taceddin Abdürrezzâk'a bu durumu sorarak hocanın naklini teyid etmiştir (İbn Hacer, 1993, s. 353; İbn Fehd, ts., 136-137).

Bulkînî, İrâkî, İbnü'l-Mülakkin gibi VIII. asrın meşhur muhaddislerine hocalık yapan Moğultay b. Kılıç (İbn Hacer, 2002, s. 125) 762 yılında Kahire'de vefat etmiş cenaze namazını Şafîi muhaddis ve kâdilkudat İzzeddin b. Cemâa (ö. 767/1366) kıldırmıştır (İbn Kesir, 1998, s. 633; İbn Fehd, ts., s. 141).

Bedreddîn el-Aynî (ö. 855/1451)

762 yılında Gaziantep'de dünyaya gelen meşhur Buhârî şarihi Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedreddîn el-Aynî, ilimle meşgul olan bir aileye mensuptur. İlk eğitimini Gaziantep kadısı olarak görev yapan babasından alan Aynî, kendi beldesinde çeşitli hocalardan sarf, nahiv, fıkıh, mantık, feraiz gibi çeşitli ilimleri tahsil etti. Bir süreliğine babasının yerine kadılık da yapan Aynî babasının vefatından sonra Halep'e ilim tahsili için yolculuk yaptı. Orada Cemaleddin Yusuf b. Musa el-Malâtî ve diğer bazı hocalardan ders aldı. 788/1386 yılında Halep'ten Kudüs'e geçen Aynî, orada Zahirîyye Medresesi ve Hankâhı'nın şeyhi Alâeddin Ahmed b. Muhammed es-Sîrâmî ile tanıştı. Aynî'nin Sîrâmî'den ders alması ve hocasının beğenisini kazanması, onun Kahire akademik çevresine dahil olmasına, tanınmasına ve ilmî hayatında önünün açılmasına imkân sağlamıştır. Zira Sîrâmî üst düzey yöneticilerle sıkı ilişkisi olan etkin bir âlimdi. Hocası ile birlikte Kahire'ye giden Aynî, burada tasavvufa intisap etti ve Zahirîyye sufilerinden biri oldu (İbn Tağriberdî, 1992, s. 286; Sehâvî, ts., s. 131; Broadbridge, 1999, s. 87)

⁵ Basılı ve yazma tüm eserleri ve muhtevaları için ayrıca bk. (Tozlu, 2011, s. 89-151).

Kahire’de adını duyurmaya başlayan Aynî, yöneticiler nezdinde de itibar kazanarak çeşitli idari görevlerde bulundu. 801 yılında Makrizî yerine Kahire mühtesipliğine getirildi. Aynî’nin talebesi İbn Tağriberdî’nin de işaret ettiği gibi bu tayin sebebiyle Aynî vefatına kadar, muasırı meşhur tarihçi Makrizî ile olumsuz, düşmanca bir tavır içinde olmuşlardır. Aynî zaman zaman bu görevinden alınsa da tekrar göreve getirilmiş ayrıca evkâf nazırlığı ve başkadılık gibi görevlerde de bulunmuştur. (İbn Tağriberdî, 1992, s. 286-287; Koçkuzu, 1991, s. 271-272)

Aynî’nin iyi derecede Türkçe ve kısmen Farsça bilmesi sultanların teveccühünü kazanmasına imkân tanımıştır. Nitekim Aynî Arapça yazmış olduğu tarihini el-Melikü’l-Eşref Barsbay’a okuyup Türkçe açıklamasını yapmıştır. Sultan gerek tarih ile ilgili gerekse dinî konularda merak ettiği konuları Aynî ile müzakere etmiş hatta “Aynî olmasaydı İslâm adına hiçbir şey öğrenemezdik.” diyerek Aynî’ye taltifte bulunmuştur. Barsbay’ın vefatından sonra görevinden azledilen Aynî evine çekildi ve 855 yılında Kahire’de vefat etti. Aynî’nin meşhur Buhârî şerhi *Umdetü’l-kârî* ve dönemin tarihi olaylarını anlattığı eseri *İkdü’l-cümân* başta olmak üzere pek çok eseri bulunmaktadır. (İbn Tağriberdî, 1992, s. 287; Sehâvî, ts., s. 131-135)

Memlûkler dönemindeki Hanefî âlimler yukarıda geçen isimlerle sınırlı değildir. Biyografisi verilen âlimler dışında İsmâil b. İbrâhim Mecdüddin el-Belbîsî (ö. 802/1399), Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451), Takıyyüddin Ebü’l-Abbas eş-Şümünî (ö. 872/1468), Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), Abdurrahman b. Ebû Bekir Zeynüddin el-Aynî (ö. 893/1487) gibi pek çok âlimi saymak mümkündür. Söz konusu âlimler hadis ilminin pek çok alanında eser telif etmiş, Memlûk medrese ve darulhadislerinde hocalık yaparak hadis ilmine katkı sağlamışlardır.⁶

Muhaddislerin Birbirleriyle Olan İlişkilerinde Mezhep Farklılığı

Memlûkler döneminde farklı mezheplere mensup çok sayıda âlimin, ilmî ve idarî mevkiî açısından bir âlimin gelebileceği en üst düzeye erişebilme arzusu içinde olmaları, ciddi bir akademik rekâbet ortamı oluşturmuştur. Bu ortam içinde âlimler gerek telif eserleri vasıtasıyla gerekse bir araya geldikleri ilim meclislerinde birbirlerini tenkit etmekten, tartışmaktan geri durmamışlardır. Esasen ilmî tartışmalar, durağan bir ilmî çevreden ziyade fikir hareketliliğinin ve canlılığın olduğunun en önemli göstergesidir. Ancak insanî bir duygu olan daha iyi olma arzusunun mezhep taassubu da eklenince söz konusu âlimlerin hayat hikâyeleri arasında, muasırlarıyla olan münasebetlerinde istihfaf ve müstehzi bir tavrın sergilendiği bazı olumsuz örnekler de bulunmaktadır (Aynî, 1989, s. 22-23).

Daha önce bahsi geçen Moğultay b. Kılıç’ın yazmış olduğu eserden dolayı yaşadığı tatsızlığın temelinde mezhep farklılığı olduğu akla gelmektedir. Zira Moğultay’ın yazdığı eserinde zayıf ve asılsız rivayetler ile Hz. Aişe’ye yakışmayan bir üslup kullandığı gerekçesiyle kadıya şikâyet eden, Şâfîî bir muhaddis Ebû Saîd Halil b. Keykeldî el-Alâî’dir. Bu zât Moğultay’ı bazı hocaları ile karşılaşmadığı halde onlardan semâinin bulunduğunu iddia ederek de eleştirmektedir (İbn Hacer, 2002, s. 125). Bu şikâyet ve eleştiriden bu iki muhaddis arasında bir çekişme olduğunu anlaşılmaktadır. Nitekim Kevserî Moğultay’ın Hz. Aişe’ye yakışmayan bir söz söylemesinin mümkün olmadığını düşünen ve onu hapisten kurtaran emirden söz ederken bu gibi anlaşmazlıkların akranlar arasında sıkça yaşandığını bunun temel sebebinin mansıp kavgası ve mezhep farklılığı olduğunu ifade etmektedir. Üstelik Kevserî Moğultay’ın, Zahiriyye Medresesi’ndeki hadis kadrosuna atanmamış olması durumunda belki de bu tür tatsız bir olayın hiç yaşanmayacağına dair kanaatini de açıkça dile getirmektedir. Bununla birlikte Moğultay’ın bazı hocalarından semâi bulunmadığını iddia eden Alâî, Irâkî ve diğer âlimlerin öne sürdükleri delillerinin kuvvetli olmadığını dile getiren Kevserî, bir âlimin eleştirilere maruz kalmasıyla kıymetinden hiçbir şey kaybetmeyeceğini de ekleyerek, Moğultay’ı gerek söz konusu kitabı gerekse bazı hocalarından semâi bulunmadığı yönünde eleştirenleri tenkit etmektedir (İbn Fehd, Dimaşk ts., s. 137-140).

Birbirine muasır olan iki büyük muhaddis Aynî ve İbn Hacer bu tür bir rekabet ortamının izini sürmek adına önemli iki âlimdir. Zira eserleriyle ilim dünyasına büyük katkıları olan ve sonraki asırlarda, çalışmaları kaynak eser olarak kullanılan söz konusu âlimlerden Aynî mutaassıb bir Hanefî, İbn Hacer

⁶ Hanefî muhaddislerin, hadis usulüne katkılarını görmek için ayrıca bk. (Özben, 2016, s. 1-31).

ise Şafii mezhebine mensup bir muhaddistir. Bu iki âlimin ayrı mezheplerden oluşu, aralarındaki rekâbetin artmasının en önemli sebeplerinden biridir. Bu âlimlerin farklı bakış açıları ve görüşleri telif ettikleri eserlerine de yansımış, birbirlerini telifâtları üzerinden tenkit etmişlerdir. Nitekim İbn Hacer'in meşhur Buhârî şerhi, *Fethu'l-bârî*'de özellikle ahkâm hadislerin şerh ve tevilinde kendi mezhebini desteklemeye çalışması ve yeri geldikçe Hanefileri eleştirmesi, muasırı Aynî'yi eseri hemen temin edip incelemeye sevk etmiş ve akabinde İbn Hacer'e yönelttiği tenkitleri yine bir Buhârî şerhi olan *Umdetü'l-kârî*'nin başında zikretmiştir. İbn Hacer ise Aynî'nin tenkitlerine cevap vermek üzere *İntikâdü'l-i'tirâz* adlı eserini kaleme almıştır (Sakallı, 1996, s. 137).

Aynî ile İbn Hacer'in birbirlerine karşı sert ve acımasız tutumları birbirlerine karşı ortaya attıkları intihal iddiasında da görülmektedir. Nitekim öncelikle Aynî, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sini yazarken Türk âlim Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derârî* adlı Buhari şerhinden isim vermeden istifade ettiğini öne sürmüş hatta "Kirmânî'nin şerhi olmasaydı İbn Hacer'in Buhari şerhini tamamlayamayacağını" iddia etmiştir (Sakallı, 1996, s. 85). İbn Hacer ise Aynî'nin tenkitlerine cevap verdiği eseri *İntikâdü'l-i'tirâz*'da Aynî'nin eserini 820 yılında, kendi şerhini elde ederek yazmaya başladığını, hatta ilk iki cildi bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde yazdığı halde üçüncü cildi on sekiz yıl sonra tamamlayabildiğini ifade etmiştir. Ciltlerin telifi arasındaki bu uzun sürenin ise Aynî'nin kendi yazdığı ciltleri temin edemeyişi olduğunu iddia etmektedir. İbn Hacer'e göre ne zamanki Aynî, İbn Hacer'in talebelerinden istinsah edilmiş bir *Fethu'l-bârî* nüshasını ödünç almış o zaman yazmaya kaldığı yerden devam etmiş ve asıl müellifine atf yapmadan nakilde bulunmuştur (İbn Hacer, *İntikâd*, 1993, s. 10). Başka bir yerde ise İbn Hacer, Aynî'yi öfkesine yenik düşmekle ve anlayışının az olmasıyla itham etmiş ve ondan "gece uykusuz kalan ve bedenini bitkin düşüren bir şârihi hedef alan zâlim" olarak bahsetmiştir (İbn Hacer, *İntikâd*, 1993, s. 10). İbn Hacer yorucu ve uzun süren çalışmalarını çalan Aynî'yi zâlimlikle suçlamakta ve taassubun Aynî'nin gözlerini kör ettiğini ifade etmektedir (İbn Hacer, *İntikâd*, 1993, s. 30). Buna karşın Aynî de *Umdetü'l-kârî*'yi yazış amacını ifade ederken İbn Hacer'i kastederek sözü kötöleme ve çirkinliğe kadar vardırıarak kitap tasnif edenlere cevap vermek şeklindeki sözlerine yer vermiş ayrıca İbn Hacer'i kibirli olmakla suçlamıştır (Sakallı, 1996, s. 51, 67).

Aynî ile İbn Hacer arasındaki anlaşmazlık müelliflerin diğer eserlerinde de hissedilmektedir. Nitekim Aynî *İkdü'l-cümân fi tarihi ehli'z-zaman* adlı eserinde Sultan el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın (842-857/1438-1453) oğlu Nâsirüddin Muhammed b. Çakmak'ın (ö. 847) biyografisini aktarırken İbn Hacer hakkında ağır ifadeler kullanmaktadır. Aynî, İbn Hacer ve bazı âlimlerin önemli bir göreve tayin edilmek için söz konusu veliahtın yaşadığı ve uzunca bir merdivenle ulaşılan Kal'atülcebel'e üşenmeden her Cuma günde iki üç kez çıktıklarını bu nedenle de İbn Hacer ve onun gibi görev için emirlere yakın durmaya çalışan âlimlerin halk tarafından "fukahâü'l-atbâk (kışla fakihleri)"⁷ diye isimlendirildiğini alaycı bir üslupla aktarır. Ayrıca Aynî, bu tavırları sebebiyle içlerinde İbn Hacer'in de bulunduğu söz konusu âlimleri ilmin saygınlığını muhafaza etmekten yoksun olmakla itham etmektedir (Aynî, 1989, s. 25, 616-617).

Bu iki büyük âlim arasındaki çekişme edebiyat alanında da görülmektedir. Şiir ve Arap dilinde de eserler veren Aynî, Memlük sultanı el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî (1412-1421) ve dönemiyle ilgili *es-Seyfü'l-mühenned fi sîreti'l-Meliki'l-Mü'eyyed* adlı manzum bir eser kaleme almış akabinde İbn Hacer, eserde yer alan 400 kadar beyitteki rekâketi göstermek üzere *Kaza'l-'ayn min nazmi gurâbi'l-beyn* adlı bir eser derlemiştir (Süyûti, 1965, s. 276; Kandemir, 1999, s. 528). Ayrıca Aynî, Müeyyediyye Medresesi'nde görev yaptığı sırada medresenin minaresi yıkılmış, İbn Hacer ise bu durumu göz değmesine (ayn/العين) bağlayarak yazdığı beyitte Aynî'ye tarizde bulunmuştur (Süyûti, 1965, s. 276).⁸ Aynî de İbn Hacer'in bu beytine Allah'ın takdiri ile olan bu olayın göz değmesine bağlanmasının hata olduğunu, ille de bir sebep aranacaksa bunun taşın (الحجر) yerinden düşmesi

⁷ Memlüklerde satın alınan memlükler Kal'atülcebel'deki "tabaka" adlı kışlalarda eğitim görmektedir. Aynî de söz konusu sarayda yetişen askerlerden mülhem saraya sıklıkla giden âlimleri fukahâü'l-atbâk ifadesiyle nitelendiriyor olabilir. Bk. (Ayaz, 2015, s. 23).

⁸ İbn Hacer'in yazdığı beyit şu şekildedir:

بِجَامِعِ مَوْلَانَا الْمُوَيْدِ رَوْنِقٍ ... مَنَارَتِهِ بِالْحَسَنِ تَزْهَوُ وَيَالِزِينَ تَقُولُ وَقَدْ مَالَتْ عَلَيْهِمْ تَهْلُو ... فَلَيْسَ عَلَيَّ هَدْمِي أَضْرَمَ مِنَ "الْعَيْنِ"

olduğunu ifade eden bir beyitle karşılık vererek İbn Hacer'in isminden hareketle aynı usulle onun kadılıktan azline işaret etmektedir (Süyûtî, 1967, s. 272; Sakallı, 1996, s. 58-59).⁹ Nüfûz sahibi bu iki âlimin birbirlerine yaptıkları bu tarzlerden anlaşılana ki onları birbirlerine reddiye yazmaya sevk eden unsur sadece ilmî bir hatayı düzeltme arzusu değildir. Onların arasında gerek mezhep farklılığından gerekse aynı dönemde yaşamış olmanın da körüklediği akademik rekabetten kaynaklanan bir anlaşmazlığın olduğu muhakkaktır. Nitekim Süyûtî de bu iki âlim arasında bir yarış olduğuna işaret etmektedir (Süyûtî, 1965, s. 276).

Aynî'nin iyi geçinemediği bir diğer âlim ise Makrîzî'dir (ö. 855). Önceleri Hanefî mezhebine mensup olduğu halde Makrîzî, dedesinin vefatı ile daha titiz olduğunu düşündüğü ve Mısır toplumunda daha yaygın ve baskın olan Şafî mezhebine intisap etmiş ve hayatı boyunca Hanefilere karşı bir tutum sergilemiştir (İbn Tağriberdî, 1984, s. 417; es-Seyyîd, 2003, s. 448; Broadbridge, 1999, s. 86). Mutaassıp bir Hanefî olan Aynî ile iyi geçinemeyen Makrîzî, 801 yılında el-Melikü'z-zâhir Berkûk tarafından kendi yerine Aynî'nin Kahire mühtesibliğine tayin edilmesini kabullenememiştir. Diğer örneklerde olduğu gibi bu iki âlimin de eserlerinden de aralarındaki anlaşmazlığın izleri sürülebilmektedir. Nitekim bir yıl sonra bu kez Makrîzî bu göreve getirildiğinde Aynî, tarihinde 802 olaylarını anlatırken bu tayinden müstehzi bir üslupla söz etmekte ve daha önce bu göreve Makrîzî yerine kendisinin getirildiğini de vurgulamaktadır (Aynî, 1989, s. 27). Buna karşılık Makrîzî *Sülûk* adlı eserinde Aynî'nin mühtesib olarak görev yaptığı 828 yılı olaylarını yazarken çarşılarda ekmeğin azaldığını bu nedenle halkın ayaklanıp isyan ettiğini ve Mühtesib Aynî'yi emirlere şikâyet ettiklerini bildirmektedir. Bunun üzerine sultanla arası iyi olan ve her gece sultanla bir araya gelip tarih kitaplarını Türkçeye tercüme ederek okuyan Aynî halk tarafından taşla tutulmaktan korktuğu için kaleye sığınmıştır. Sultan Aynî'yi himaye ederek adamlarıyla halkı yatıştırmış ancak çıkan kavgada halktan yirmi iki kişi tutuklanmıştır. Makrîzî, bir gece hapsedilen ve kötü muameleye tabi tutulan söz konusu kişilerin ertesi gün salındığını ancak bu olayın halk nazarında Aynî'nin kötü anılmasına, kalplerdeki mevkiini kaybetmesine neden olduğunu da ilave etmiştir (Makrîzî, 1997, s. 123). Makrîzî'nin Aynî'nin düştüğü bu zor durumu onunla olan anlaşmazlığı sebebiyle kasten anlattığı düşünülebilir. Zira bu tür ekonomik zorluklar ve halkın tepkisi her mühtesib zamanında olabilecek sıradan olaylardır. Sadece Aynî zamanında meydana gelmiş değildir (Aynî, 1989, s. 28). Kaldı ki muasır tarihçilerden İbn Tağriberdî de bu olayı naklederek Makrîzî'nin, Aynî'nin taşlanmak istenmesine sessiz kaldığını ve esasen bu olayı Aynî'ye olan kını ve öfkesi nedeniyle zikrettiğini bildirmekte ve iki âlim arasında anlaşmazlık olduğunu da ilave ederek hocası Aynî'den yana durmaktadır (İbn Tağriberdî, 1992, s. 117-118). Buna karşılık Aynî, tarihinde 845 yılında vefat eden Makrîzî'nin biyografisini yazarken aralarındaki sorunları unutmamış olacak ki Makrîzî gibi önemli âlimlerin biyografilerine yer verdiği şekliyle uzunca bir vefeyat yazmamış üstelik onu küçümseyici tarzda ifadeler de kullanmıştır (Aynî, 1989, s. 28). Buradan hareketle bu iki âlim arasında da gerek mezhep taassubu gerekse akademik rekabetten kaynaklanan bir anlaşmazlık olduğunu söylemek mümkündür.

Farklı mezhep sahibi bazı âlimler arasında bir takım sorunlar yaşandığı açıkça gözlemlendiği gibi aynı mezhebe mensup âlimler arasında da benzer durumlar söz konusu olabilmektedir. Nitekim Abdullah b. Yusuf ez-Zeylâî ile Hanefî fâkihi Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî (ö. 775/1373) arasında da benzer bir anlaşmazlık olduğu görülmektedir. Zira Zeylâî, Hidâye üzerine yazdığı *Nasbû'r-râye* adlı meşhur eserinde isim vermeden yine Hidâye üzerine *el-İnâye bi-ma'rifeti ehâdisi'l-Hidâye* isminde eser telif eden akrânı Kureşî'yi eleştirmektedir. Hocası İbnü't-Türkmânî'yi tenkit ettiği pek çok yerde hatanın esasen hocasından değil taklit ettiği bir cahilden kaynaklandığını ifade eden Zeylâî'nin, kast ettiği kişinin Kureşî olduğu söylenmektedir. Bu durumun sebebi olarak da İbnü't-Türkmânî'nin iki talebesi olan Zeylâî ile Kureşî arasındaki anlaşmazlık olduğu ifade edilmektedir. İbnü't-Türkmânî'nin talebesi Kureşî'ye Zeylâî'den daha çok güvenmesinin iki talebe arasında bir rekabete dönüştüğü iddia edilmektedir. Bununla birlikte Hanefî tabakât yazarı Kureşî'nin eserinde Zeylâî'nin babasından bahsettiği halde Zeylâî'den hiç söz etmemiş olması söz konusu

⁹ Aynî'nin yazdığı beyit şu şekildedir:

منارة كعروس الحسن إذ جلبت ... وهدمها بقضاء الله والقدر
قالوا أصيبت بعين قلت ذا غلط ... ما أوجب الهدم إلا خسة الحجر

iddiaları doğrular niteliktedir (Acar, 2011, s. 77-99). Kaldı ki babası Yusuf ez-Zeylâî'den de birkaç satırla bahseden Kureşî Arapçayı iyi kullanamadığı için öfke ve cedel içinde olduğunu da ifade etmektedir (Kureşî, 1993, s. 645).

SONUÇ

Memlûkler dönemi gerek yetişen âlimler gerekse telif edilen eserler bakımından İslâm kültür tarihinde ikinci altın çağ nitelemesini hak edecek kadar zengin bir dönemdir. İdarecilerin çoğunlukla Türk ve Hanefî olmasının da etkisiyle bu dönemde, dört mezhepten kâdılkudât tayini gibi bir takım uygulamalarla özellikle Eyyübîlerde yaygın ve siyasi açıdan ayrıcalıklı olan Şafî mezhebinin etkisi yavaş yavaş azalmaya ve gerek mensuplarının nüfusu gerekse idari kadrolara sahip olma itibarıyla Hanefîlik lehte bir gelişim süreci takip etmiştir. Bu dönemde her ne kadar bu dönemde mensuplarının sayısının daha fazla olmasına bağlı olarak yetişen Şafî muhaddisler sayıca Hanefîlere göre çok daha fazla olsa da bazı idarî kadroları ellerinde bulunduran, darülhadis ve medreselerde hocalık yapan, eserler telif eden önemli Hanefî muhaddislerden de bahsetmek mümkündür.

Yukarıda ele alınan örnekler göz önünde bulundurulduğunda farklı mezhep mensubu mutaassıp bazı muhaddislerin birbirleriyle bir takım husumet ve anlaşmazlık yaşadığı, olayları kendi mezhebi lehine yorumlama eğiliminde oldukları, birbirlerine karşı zaman zaman hakarete varacak kadar ileri gittikleri anlaşılmaktadır. Aralarındaki bu husumet eserlerine de yansımakta ve birbirlerine karşı tarizde bulunma, yok sayma, müstehzi bir tavırla bahsetme, küçük düşürme gibi durumlar da göze çarpmaktadır. Buna rağmen aralarındaki anlaşmazlıkların tek sebebinin mezhep taassubu olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bu anlaşmazlıklar, aynı dönemde yaşamış, başarılı âlimlerin gerek darülhadis ve medrese hocalığı gibi eğitim-öğretim kadrolarında gerekse kâdılkudâtılık, mühtesib, beytülmâl nâzırlığı gibi idari kadrolara sahip olma ve halk nezdinde tercih edilme arzusunun doğan ve son derece fitrî olan akademik rekâbet duygusundan da kaynaklanmış olmalıdır. Kaldı ki benzer olayların aynı mezhep mensupları arasında gerçekleşebileceğini de gözden uzak tutulmamalıdır.

Bununla birlikte farklı mezhep mensubu âlimlerin tamamının birbiriyle iyi geçinmedikleri, sürekli münakaşa halinde oldukları da düşünülmemelidir. Nitekim İbn Hacer, hocası Irâkî'nin, Hanefî mezhebine mensup Zeylâî ile dostluğundan ve birbirleriyle olan yardımlaşmalarından söz ettiğini nakletmektedir. Irâkî, Gazzâlî'nin *İhyâü ulûmi'd-dîn* adlı eserindeki hadisler ile Tirmizî'nin *es-Sünen*'indeki bazı hadislerin tahricinde Zeylâî'den; Zeylâî de *el-Hidâye* ve *el-Keşşâf* üzerine yaptığı tahric çalışmalarında Irâkî'den istifade etmiştir. (Süyûtî, 1994, s. 535) Bu örnekte olduğu gibi farklı mezheplerden olan muhaddislerin, biyografî müelliflerini hususen işaret etmeye sevk edecek şekilde dostluk kurdukları ve birbirleriyle yardımlaştukları, birbirlerine hocalık-talebelik yaptıkları, zaman zaman yaşadıkları sorunlara rağmen beşerî ve sosyal ilişkilerini olumlu düzeyde devam ettirdikleri, eserlerinde birbirlerinden övgü ile söz ettikleri de kaynaklarda yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında herhangi bir genellemeye gitmeden farklı mezhep mensubiyetini ve taassubunu, muasır âlimler arasında mevcut olan rekâbet duygusunu körükleyerek daha da ileri götüren bir unsur olarak değerlendirmek mümkündür.

Bilgilendirme / Acknowledgement: Bu makale IV. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

KAYNAKÇA

- Acar, Y. (2011). Zeylaî'nin İbnü't-Türkmânî ile Kuraşî eleştirileri ve üç hadisçi arasındaki ilişkiler. *Marife*, (2), 77-99.
- Ayaz, F. Y. (2015). *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Aynî, M. (1989). *İkdü'l-cümân fi tarihi ehli'z-zaman*. (thk. Abdürrâzık el-Tantavî el-Karmut). Kahire: ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabî.
- Aynî, M. (2009). *İkdü'l-cümân fi tarihi ehli'z-zaman*. (thk. Muhammed Muhammed Emin). Kahire: Darü'l-kütüb ve'l-vesâikü'l-kavmiyye.
- Bardakoğlu, A. (1997). Hanefî mezhebi (kuruluşu ve yayılması, doktrinin gelişimi, usulü, genel karakteristiği. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 16, ss. 1-21). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Broadbridge, A. F. (1999). Academic rivalry and the patronage system in fifteenth-century Egypt: al-'Aynî, al-Maqrîzî, and Ibn Hajar al-'Asqalanî. *Mamluk Studies Review*, (III), 85-107.
- Dölek, A. (1992). *İbnü't-Türkmânî'nin Beyhakî ile hadis sahasındaki ilişkileri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri.
- Es-Seyyîd, E. F. (2003). Makrîzî. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 27, ss. 448-451). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Et-Tarsûsî, İ. (1992). *Tuhfetü't-Türk fî mâ yecibu en yu'mele fi'l-mülk*. (thk. Rıdvan es-Seyyid). Beyrut: Dârü't-Talîa.
- İbn Fehd, M. (ts.). *Lafzu'l-elhâz bi zeyli Tabakâtü'l-huffâz*. Dımaşk.
- İbn Hacer, A. (1993). *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. Beyrut: Darü'l-cil.
- İbn Hacer, A. (1993). *el-İntikâdü'l-i'tirâz fi'r-red ale'l-Aynî fi şerhi'l-Buhârî*. (thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî, Subhi b. Câsim es-Sâmîrâî). Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- İbn Hacer, A. (2002). *Lisânü'l-Mizân*. (thk. Abdülfettah Ebû Gudde). Beyrut: Mektebü'l-Matbuati'l-İslâmiyye.
- İbn Kesir, İ. (1998). *el-Bidaye ve'n-nihaye*. (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin). Suudi Arabistan: Daru'l-hicr.
- İbn Kutluboga, K. (1992). *Tâcü't-terâcim*. (thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf). Dımaşk: Dârü'l-Kalem.
- İbn Rafî', M. (1982). *el-Vefeyât*. (thk. Salih Mehdi Abbas, Beşşar Avvad Ma'ruf). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Tağriberdî, Y. (1984). *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*. (thk. Muhammed Muhammed Emin). Kahire.
- İbn Tağriberdî, Y. (1992). *en-Nücûmu'z-zahire fi mülûkî Mısır ve'l-Kahire*. (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin). Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye.
- İbnü'l-İrâkî, A. (1989). *ez-Zeyl ale'l-İber fi haberi men aber*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- İbnü'l-İmad, A. (1992). Abdülhay b. Ahmed, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*. (haz. Abdülkadir Arnaut-Mahmûd Arnaut). Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- Kandemir, M. Y. (1999). İbn Hacer. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 19, ss.528). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kandemir, M. Y. (2005). Moğultay b. Kılıç. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 30, ss. 229-231). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Kılıç, M. (2011). Tarsûsî, Necmeddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 40, ss. 114). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koçkuzu, A. O. (1991). Aynî, Bedreddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 4, ss. 271-272). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kureşî, A. (1993). *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. Daru Hicr.
- Makrizî, A. (1997). *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*. (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ). Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Nielsen, J. S. (1984). Sultan al-zahir Baybars and the appointment of four chief qadis, 663/1265. *Studia Islamica*, (60).
- Özben, Z. (2016). Hanefiler'in Mukaddime temelli hadis usulü literatürüne katkısı. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 36, 1-31.
- Polat, S. (2000). İbnü't-Türkmânî, Alaeddin. *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 21, ss. 234-235). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Safedî, H. (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnaut, Tezkî Mustafa). Beyrut: Daru İhyâi't-türâsil-arabî.
- Sakallı, T. (1996). *Hadis tartışmaları (İbn Hacer-Bedruddîn Aynî)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sehâvî, M. (ts.). *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Darü'l-Cil.
- Sever, M. (2017). *Bahrî Memlükler dönemi mezhep hareketleri (1250-1382)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun.
- Sifil, E. (2013). Zeylaî, Abdullah b. Yusuf, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)* içinde (c. 44, ss. 352-354). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Süyûti, A. (1965). *Buğyetü'l-vuat fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nühat*. (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim). Lübnan: Mektebetü'l-Asriyye.
- Süyûti, A. (1967). *Hüsnü'l-muhadara*. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyai'l-kütübi'l-arabiyye.
- Süyûti, A. (1994). *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmîyye.
- Şevkânî, M. (t.s.). *el-Bedrü't-tali' bi-mehasin men ba'de'l-karni's-sabi'*. Kahire: Darü'l-kitabi'l-İslâmî.
- Taceddîn es-Sübkî, A. (1992). *Tabakâtü's-şafiiyyeti'l-kübrâ*. (thk. Mahmûd Muhammed Tanâhi, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv). y.y.: Hicr lit'taba'a ve'n-neşr ve't-tevzi'.
- Tozlu, İ. (2011). *Moğultay b. Kılıç ve hadis ilmindeki yeri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Tuğlu, N. (1996). *Abdullah bin Yusuf ez-Zeyla'i (762/1360) ve Nasbu'r-Raye adlı eserindeki hadisçiliği*. Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.
- Yalçın, M. F. (2016). *Bahrî Memlükler döneminde Dımaşk kâdilkudatları*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Zehebî, M. (1990). *Mu'cemü şüyuh*. (thk. Ravhiyye Abdurrahman es-Suyûfi). Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye.